

व्यवस्थापनको परिभाषा, सिद्धान्त र
कार्यहरू

**(Definition, theory and functions
of management)**

व्यवस्थापनको परिभाषा (Definition of Management)

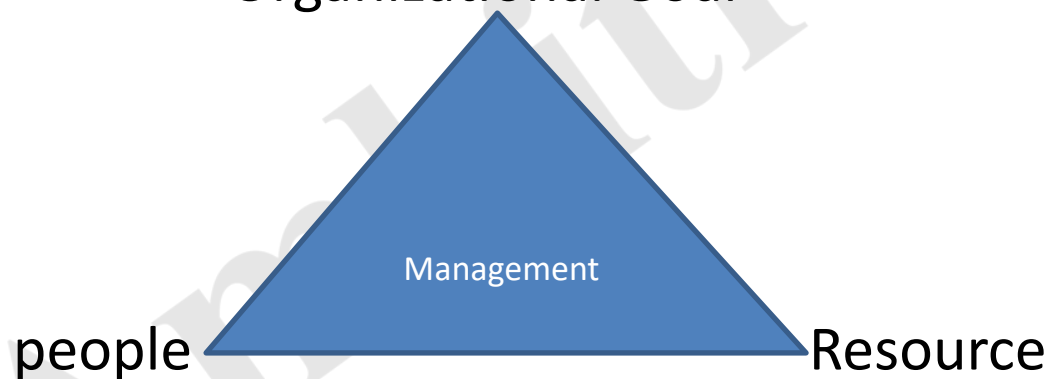
- ❖ व्यवस्थापन शब्द इटालिय भाषाको Maneggiare भन्ने शब्दबाट आएको हो,
- ❖ पूर्व निर्धारित लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने सामूहिक प्रयत्न वा प्रयासलाई व्यवस्थापन भनिन्छ,
- ❖ निश्चित वातावरणमा निर्धारित उद्देश्य पूर्तिका लागि मानविय, भौतिक र वित्तीय स्रोत तथा साधनहरूको परिचालन गरी उपेक्षित उपलब्धी हासिल गर्ने रणनीतिक प्रक्रिया नै व्यवस्थापन हो,

- ❖ व्यवस्थापनलाई संगठनात्मक लक्ष्य स्रोत साधन र मानवीय पक्षको त्रिकोणात्मक संगमका रूपमा लिइन्छ ।
- ❖ आधुनिक व्यवस्थापन पद्धतिमा मानव स्रोत सामग्री वित्त औजार तथा उपकरण र पद्धतिको सन्तुलित प्रयोग अपरिहार्य हुन्छ
- ❖ Management – Towards objectives, through people, via technique in an organization.

❖ व्यवस्थापन अरू केही नभएर व्यावसायिक प्रशासन हो । - सीताराम महेश्वरी

❖ Luther Gulick का अनुसार व्यवस्थापन भनेको Planning, Organizing, Staffing, Directing, Coordinating, Reporting and Budgeting (POSDCoRB) प्रक्रिया हो,

Organizational Goal

- ❖ संगठनको लक्ष्य प्रभावकारी र सबल ढंगले प्राप्त गर्न संगठनमा विद्यमान मानव स्रोत, आर्थिक स्रोत, भौतिक स्रोत र सूचना स्रोतको योजना गर्ने, संगठन गर्ने, नेतृत्व गर्ने र नियन्त्रण गर्ने प्रक्रिया नै व्यवस्थापन हो,
- ❖ व्यवस्थापन संगठन सञ्चालनको मुटु हो जसले साधनहरूको समन्वयात्मक प्रयोगद्वारा कामहरू गर्न सम्पन्न गर्न सहज वातावरण निर्माण गर्दछ

❖ Henri Fayol का अनुसार" व्यवस्थापनको अर्थ अनुमान गर्नु तथा योजनाबनाउनु, संगठित गर्नु, आदेश दिनु, समन्वय गर्नु र नियन्त्रण गर्नु हो ।

❖ "Mary Parker Follett का अनुसार" मानिसहरूबाट काम पूरा गराउने कलानै व्यवस्थापन हो । "

व्यवस्थापनका विशेषताहरू (Characteristics of Management)

- ❖ यो उद्देश्यमूलक हुन्छ,
- ❖ व्यवस्थापन स्रोत र साधन परिचालन गर्ने रणनीतिक कला हो,
- ❖ सामूहिक प्रयासबाट कार्य संपादन हुन्छ,
- ❖ निरन्तर र गतिशिल हुन्छ,
- ❖ विश्वव्यापी रूपमा रहेको हुन्छ,

- ❖ सबै संगठनमा आवश्यक हुन्छ
- ❖ व्यवस्थापनले मानव भौतिक र आर्थिक स्रोत र साधनको कुशल उपयोग गर्दछ
- ❖ व्यवस्थापन समूहगत क्रियाकलापको निरन्तरता हो
- ❖ कार्य संपादनमा जोड दिन्छ
- ❖ व्यवस्थापन कला र विज्ञान दुबै हो ।

व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरू (Theory of management)

शास्त्रीय सिद्धान्त (Classical Theory)

वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त (Scientific Mgmt. Theory)

- ❑ F.W. Taylor द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त हो,
- ❑ उनका अनुसार: Time and Motion Study नै काम गर्ने सर्वोत्कृष्ट तरिका हो,

- ✓श्रम विभाजन र कामको विशिष्टिकरण गर्ने,
- ✓कर्मचारीहरुमा तालिम र शिक्षामा सुधार गरी उत्पादकत्व बढाउने,
- ✓दक्षता र उत्पादन बढाउन कर्मचारीहरुको पारिश्रमिक र सुविधा बढाउने,
- ✓व्यवस्थापन र कर्मचारीहरु बीचमा समधुर सम्बन्ध कायम गर्ने,

प्रशासनिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त(Administrative Theory)

HENRY FAYOL'S 14 PRINCIPLES OF MANAGEMENT

1. Division of work
2. Authority and responsibility
3. Discipline
4. Unity of Command
5. Unity of direction
6. Alignment of interest
7. Remuneration of employees
8. Centralisation
9. Scalar chain
10. Order
11. Equity
12. Stability of personnel
13. Initiative
14. Esprit de corps

कर्मचारीतन्त्रीय सिद्धान्त (Bureaucratic Theory)

❖ यो सिद्धान्तको प्रतिपादन जर्मन समाजशास्त्री म्याक्स वेबरले गरेका हुन

❖ कर्मचारीतन्त्रको सबल पक्षमा जोड दिइएका थिए

अधिकारका स्रोतहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरेका छनः

✓ परम्परागत अधिकार (Traditional Authority)

✓ चमत्कारिक अधिकार (Charismatic Authority)

✓ कानूनी बैधानिक अधिकार (Legal Rational Authority)

वेबरका अनुसार कर्मचारीतन्त्रमा निम्न तत्वहरू रहेका हुन्छनः

- ✓ निर्वैयक्तितता,
- ✓ नियम कानूनको परिपालना,
- ✓ तहगत श्रृंखला,
- ✓ दक्षताको क्षेत्र,
- ✓ निजी र सार्वजनिक उद्देश्य,
- ✓ लिखित दस्तावेज,
- ❖ मेक्स वेबरले कर्मचारीतन्त्रको संगठनलाई Legal Rational System को रूपमा वर्णन गरेका छन्,

आधुनिक सिद्धान्त (Modern Theory)

मानव सम्बन्ध सिद्धान्त (Human Relation Theory)

- ❖ संगठनमा मानव मनोविज्ञानले महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको हुन्छ,
- ❖ व्यवहारात्मक दृष्टिकोण हो,
- ❖ Elton Mayo को अवधारणा हो,
- ❖ मानव मेसिन होइनन् मौद्रिक तत्वले मात्र कार्य प्रेरणा जोगाउन सक्दैन,

- ❖ हाउर्थोन अध्ययन (Hawthorne Experiment) को उपजको रूपमा आएको,
- ❖ व्यवस्थापकलाई संगठनमा कार्य समूह तथा मानव व्यवहारका सम्पूर्ण पक्षको जानकारी दिन्छ ,
- ❖ संगठनमा Informal Group को भूमिका रहन्छ ,
- ❖ उत्पादन र उत्पादकत्वमा उत्प्रेरणले प्रभाव पार्दछ ,
- ❖ Management का लागि Social skill चाहिन्छ ,
- ❖ Management ले कर्मचारी विकासमा ध्यान दिनु पर्छ ।

प्रणाली सिद्धान्त (System Theory)

- यो सिद्धान्तका प्रतिपादक Talcot Parson हुन,
- संगठनलाई एउटा समग्र प्रणालीका रूपमा लिन्छ,
- यस सिद्धान्तलाई मानव शरिरसँग तुलना गरिएको छ,

- यसले संगठनलाई Input, Process, Conversion Machine को रूपमा लिएको छ,
- संगठनको Sub-system मा भएको परिवर्तनले संगठनको पुरा प्रणालीमा असर गर्दछ ।

Management By Objective (MBO)

- ❖ सन् १९५४ मा Peter Drucker ले The practice of Management को रूपमा MBO अगाडि ल्याएका हुन,
- ❖ कामदारको व्यक्तिगत उद्देश्य र संगठनको उद्देश्यमा तालमेल चाहिन्छ,
- ❖ संगठनको लक्ष्यलाई व्यक्तिको लक्ष्यमा अनुवाद गरिन्छ ।

- **MBO મા,**

- ✓ Goal Setting

- ✓ Action Planning

- ✓ Self Control

- ✓ Periodic Review

सहभागितामूलक व्यवस्थापन सिद्धान्त (Participative Management theory)

- ❖ Rensis Linkert द्वारा प्रतिपादित,
- ❖ कर्मचारिाई निम्नकुरामा सहभागी गराउन यस्ले जोड दिन्छ,
Objectives Setting मा,
Program Execution मा,

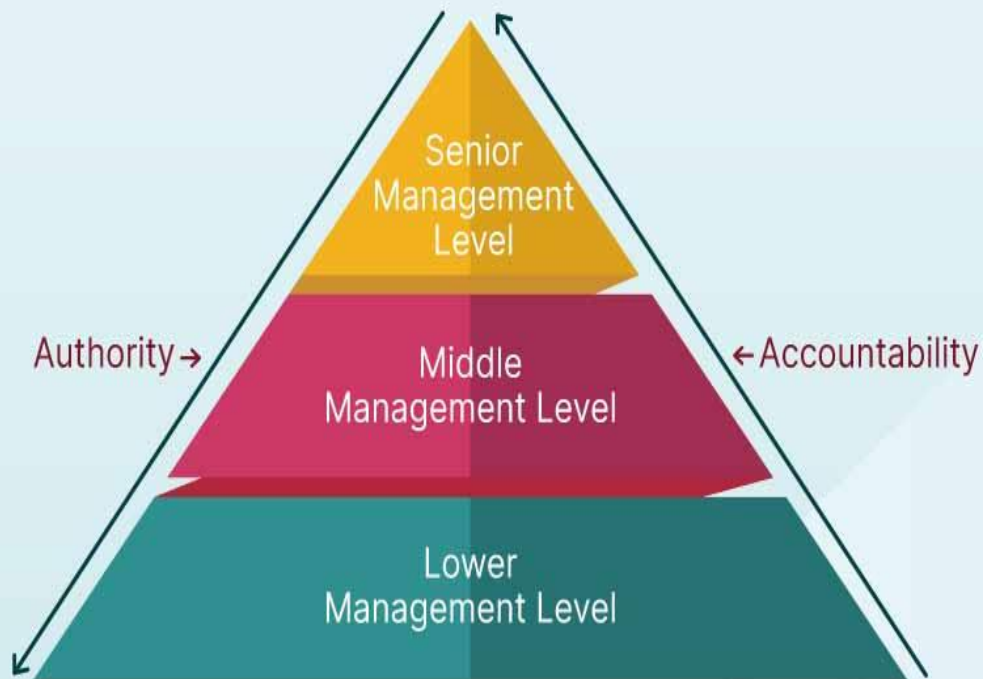
- ❖ Alternative Choice मा,
Decision Making मा,
Benefit Distribution or Sharing मा,
Evaluation मा,
- ❖ यो सिद्धान्त उत्प्रेरणाको Theory Y का आधारमा
विकास गरिएको सिद्धान्त हो ।

आकास्मिक दृष्टिकोण (Contingency Approach)

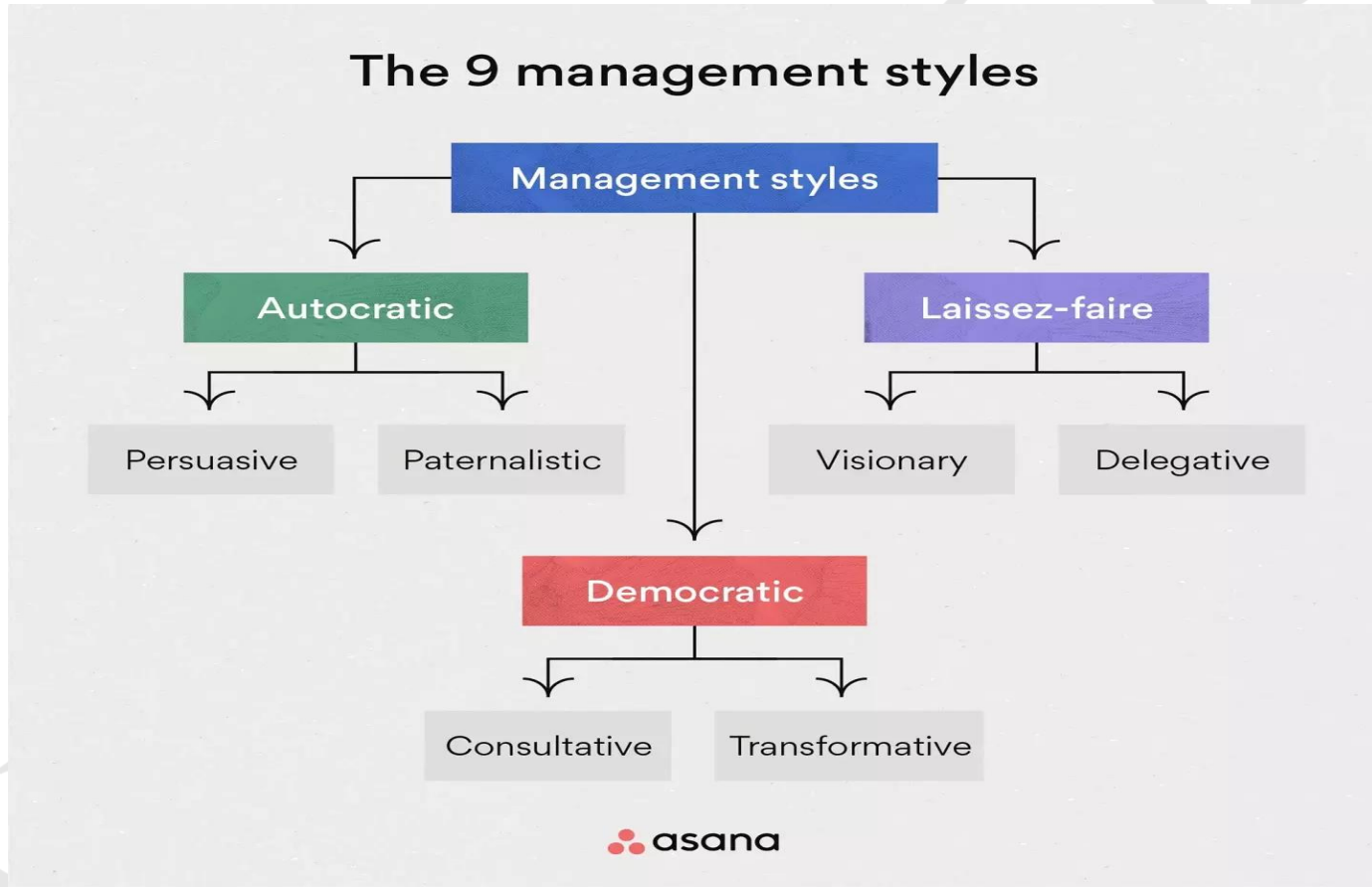
- ❖ यसलाई Situational Approach पनि भनिन्छ,
- ❖ व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरू परिस्थिति अनुसार लागू हुन्छन्,
- ❖ व्यवस्थापकले काम गर्ने एउटै मात्र उत्तम उपाय हुँदैन भन्ने मान्यता राख्छ,
- ❖ व्यवस्थापनमा देहाय बमोजिमका Situational Variables हरू हुन्छन्,
जसले संगठनमा फरक परिस्थितिहरू सृजना गरेको हुन्छ,
- ❖ संगठनको आकार,

- ❖ कामको अस्पष्टता/जटिलता,
- ❖ तह र अधिकार,
- ❖ व्यक्तिगत भिन्नता,
- ❖ पुरस्कार प्रणाली,
- ❖ वातावरणीय भिन्नताको मान्यता,
- ✓ Moral र Motivation को तह ।

Levels of Management

व्यवस्थापनका प्रकारहरू (Type of Management)

व्यवस्थापनका कार्यहरु (Function of management)

- ❖ संगठनको लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त गर्न योजना बनाउनु,
- ❖ संगठन गर्नु,
- ❖ बजेटको तर्जुमा गर्नु,
- ❖ मानव संसाधन व्यवस्थापन गर्नु,
- ❖ प्रभावकारी नेतृत्व प्रदान गर्नु,
- ❖ कमि कमजोरीमा सुधार हुने गरि नियन्त्रण गर्नु,

- ❖ स्रोत साधनको उच्चतम उपयोग गर्नु,
- ❖ कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी र गुणस्तरीयता प्रदान गर्न
- ❖ सेवा तथा वस्तुको उत्पादन र वजारीकरण प्रवर्द्धन गर्ने
- ❖ प्रभावकारी ढंगले संचार प्रवाह गर्न
- ❖ संगठनको कार्य वातावरणलाई सहज, सरल ,सकारात्मक र प्रभावकारी बनाउनु,
- ❖ संगठनमा अनुशासन कायम गर्नु,

- ❖ समन्वय सहकार्य र साझेदारीका माध्यमबाट लक्ष्य हासिल गर्नु,
- ❖ कर्मचारीहरुको कार्य सम्पादनका वारेमा अनुगमन, मूल्यांकन, निर्देशन र निरीक्षण गर्नु,
- ❖ व्यवस्थापक र कर्मचारी बिच समन्वय गरी सहज वातावरण निर्माण गर्न,

- ❖ संगठनमा कार्यदक्षता, कार्य प्रभावकारिता, कार्य गुणस्तरीयता र मितव्ययीता लागू गर्नु,
- ❖ उपयुक्त ढङ्गले निर्णय निर्माण गर्नु
- ❖ सेवा प्रवाहलाई, छिटो छरितो, सर्वसुलभ बनाउनुसंस्थागत सुशासन लागू गर्नु।